Od dokumentarizma do ruba: priča o ratu

Peulić, Ines

Master's thesis / Diplomski rad

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:725990

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek

zir.nsk.hr

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Filozofija i hrvatski jezik i književnosti

Ines Peulić

OD DOKUMENTARIZMA DO RUBA:

Priča o ratu

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Helena Sablić Tomić

Osijek, 2012.

SAŽETAK

Diplomski rad pod naslovom Od dokumentarizma do ruba: priča o ratu *u šest poglavlja tematizira hrvatsko ratno pismo kao način pisanja koji se pojavio i dominirao u hrvatskoj kulturi u vrijeme i nakon Domovinskoga rata. U radu se ukazuje na specifične promjene u hrvatskom ratnom pismu, odnosno u hrvatskom ratnom romanu nastale ponajprije prolaskom vremena, odnosno uslijed određenog vremenskoga odmaka od ratne zbilje; o sličnostima i razlikama nastalima u hrvatskom ratnom pismu od 1991. godine do današnjih dana.*

Naglasak je stavljen na suvremenu prozu, onu nastalu u ratnim devedesetima, a temeljno je pitanje što je uopće ostalo od hrvatskih romana s ratnom tematikom? Čitatelji, jednako kao i autori bili su izravni sudionici rata. Stoga je teško, kada je riječ o opisivanju takvih traumatičnih događaja, odrediti granicu koja bi bila dovoljno (ne)subjektivna, izoštrena i estetski primjerena. Vraća li se hrvatski ratni roman pravom prostoru književnosti?

KLJUČNE RIJEČI: *Domovinski rat, autobiografska proza, hrvatsko ratno pismo*

SADRŽAJ

1. UVOD 4

2. HRVATSKI RATNI ROMAN 6

3. A kao AUTOBIOGRAFSKO 11

4. HRVATSKO RATNO PISMO 19

5. S kao SMRT 26

6. H kao HUMOR 33

7. PRIČAM TI PRIČU 37

8. ZAKLJUČAK 39

9. LITERATURA 41

1. UVOD

Ponekad se upitam gdje nestaje ta osobina
što je imaju sva djeca; da tako brzo zaboravljaju
učinjeno im zlo.
(Mlakić, *Kad magle stanu*, str. 69)

Od dokumentarizma do ruba rad je koji donosi priču o ratu, točnije o ratnom pismu; o njegovoj dokumentarističkoj fazi do ruba u kojem se učinilo da je prozno tematiziranje rata došlo do kriznoga trenutka.

Postoji li razlika u hrvatskoj ratnoj prozi iz devedesetih u odnosu na onu napisanu u trećem tisućljeću koja kroz naraciju o ratu pomiče granice u pristupu krizi subjekta, traganja za identitetom, susretu s Drugima? Što je uopće ostalo od hrvatskih romana s ratnom tematikom?

Na ova pitanja pokušat ću dati odgovor kroz šest poglavlja koja govore o sličnostima i razlikama hrvatskoga ratnoga pisma s početka devedesetih i onih djela nastalih u trećem tisućljeću. Prostor zbilje prenosi se tako u prostor jezika i nudi drugima na pamćenje.

U prvom poglavlju *Hrvatski ratni roman* govori se o tri vremena hrvatskoga ratnoga romana. Tri vremena na koja je podijeljen hrvatski ratni roman preuzeta su od Julijane Matanović (*Od prvog zapisa do „povratka u normalu“*, Sarajevske sveske br. 5) kao jedna moguća priča o hrvatskom ratnom romanu.

A kao AUTOBIOGRAFSKO naziv je drugoga poglavlja ovoga rada. Riječ je o autobiografskoj prozi koja, prema Heleni Sablić Tomić (*Hrvatska autobiografska proza)* dominira u književnosti početkom i polovicom devedesetih godina, ali je ona svojstvena i djelima koja su nastala u trećem tisućljeću.

Treće poglavlje nosi naslov *Hrvatsko ratno pismo* i ponajprije donosi mišljenja autora tekstova iz istoimenoga zbornika (glavna urednica Dubravka Oraić Tolić), ali i nešto užeg zemljopisnog područja u knjizi *Slavonsko ratno pismo* Gorana Rema; bilo kao stvarno pismo ili način pisanja koji se pojavljuje u djelima koja progovaraju o ratu.

S kao SMRT poglavlje je u kojem će biti riječi o nezaobilaznom motivu smrti – kako mnoštva ljudi tako i gradova – koji se provlači kroz sva djela u kojima se opisuju ratna i postratna zbivanja.

U petom poglavlju *H kao HUMOR* progovara se o tome na koji je način moguće govoriti i na koji je način humor prisutan u hrvatskom ratnom pismu.

Pričam ti priču... svojevrsni je zaključak prije zaključka. Ponajviše govori o stvarnosti koju danas živimo.

Ovaj rad također sadrži sažetak, ključne riječi u djelu, zaključak te popis literature koji se donosi abecednim redom. Rad obiluje citatima čija je svrha predočiti i dočarati sličnosti i razlike u hrvatskome ratnome pismu u vrijeme kada je ono nastajalo i u sadašnjem vremenu. Slike, točnije fotografije koje se nalaze u radu ponajprije se javljaju kao svojevrsni dokument vremena u kojem se živjelo i koji govori više nego što se riječima može opisati.

2. HRVATSKI RATNI ROMAN

U prvi se mah čini da se s tako velikom temom ne može promašiti, no vrlo često se dogodilo upravo to.
(Sablić Tomić, *Intimno i javno*, str. 82)

Julijana Matanović u tekstu *Od prvog zapisa do „povratka u normalu“* objavljenomu u „Sarajevskim sveskama“ 2004. godine naglašava kako se mijenja odnos prema tekstu, nova recepcija već pročitanoga – zbog novih iskustava, drukčijih godina i novih prostora. Tako su i teške godine početka devedesetih promijenile i njezino kritičarsko pismo jer je zbog uronjenosti u prostor, u kojem je zbilja gubila svaki dodir s ljudskošću, napustila strogi znanstveni pristup književnom tekstu te je u priču o drugima upisivala i svoju vlastitu. Matanović nam, kao jednu moguću priču o hrvatskom ratnom romanu, nudi tri vremena, praćena procesom kvantitativnog opadanja i kvalitativnog uspona koja prikazuje na sljedeći način:

1. 1991. – 1997., obilježeno je opisivanjem stanja i popisivanjem naslova; uključeni su afirmirani autori, autori rubnih žanrova – najčešće izvjestitelji i svjedoci s terena, autori premijernoga nastupa te oni kojima je rat poslužio kao jedna scenska dekoracija.

2. 1997. – 2000., još uvijek zadržava pravo na provjeru autorove ratne biografije, počinje i razgovor o književnim vrijednostima djela.

3. 2000. – nadalje, vraćamo se pravom prostoru književnosti, kvalifikativ ratni prelazi u nadleštvo književne genologije, a kritičari i čitatelji usmjeravaju se isključivo na književni tekst.[1]

- ***VRIJEME PRVO - VIDJELI SMO TO SVOJIM OČIMA***

Mnoštvo je naslova na temu Domovinskoga rata. Dnevnici, pisma, kolumne, svjedočenja, zapisi, pjesme, apeli samo su neki od termina indikatora kojima se mogu pokriti objavljena djela. Međutim, svi se tekstovi sele iz jednoga u drugi žanr. Od 1991. – 1997. godine hrvatski

[1] Usp: Matanović, Julijana. 2004. *Od prvog zapisa do „povratka u normalu“.* Sarajevske sveske br. 5. http://www.sveske.ba/bs/content/od-prvog-zapisa-do-povratka-u-normalu (4. 7. 2012.)

je čitatelj uronjen u povijesno zbijeno vrijeme. Vrijeme u kojem nesreće stvarnih ljudi izazivaju toliko sućuti kako je pomislio da ga još zadugo ništa neće zaintrigirati osim govora o zbilji. Govora u kojem će iznositi vlastito iskustvo ili iskustvo drugoga kojemu je uronjenost u središte zbivanja osigurala pravo na govor. *Stoga nije teško proglasiti najfrekventniju rečenicu svih usmenih i pisanih iskaza, rečenicu zbog koje se u istom polju, bez nesporazuma, približavaju primateljev interes za slušanjem priče i kazivačeva potreba za njezinim izgovaranjem. Ponavljam još jedanput: Vidjeli smo to svojim očima.* (Matanović 2004) Književnici su stavljeni pred izazov velike teme. Veliki broj hrvatskih pisaca, mladi autori sa svojim prvijencima te zapisivači s terena nisu mogli odoljeti tom izazovu iako su bili svjesni, da u trenutku kada to vrijeme još traje i zbiljska priča nije gotova, da je umjetničku riječ lako nadjačati zapisima i govorima svjedoka. Nastavljajući pisati o povijesti, o njezinoj okrutnosti i ponovljivosti, Nedjeljko Fabrio piše prvi hrvatski ratni roman *Smrt Vronskog. Deveti dio „Ane Karenjine" Lava Nikolajeviča Tolstoja* (1993.). Postupci vidljivi u njegovim prošlim djelima (*Vježbanje života, Berenikina kosa*) prepoznaju se i u prvom hrvatskom ratnom romanu; pripovjedačev razgovor s glavnim likom, njegovo izravno komuniciranje s čitateljem te unošenje dokumenata. Uvođenjem mitološkog sloja, likova iz slavenske mitologije, pokušava razjasniti postojanje zla na prostorima u kojima je priča smještena. Isprepleće se historijska zbilja i povijesna mitologija, osobne autorske intervencije, izmišljeno i zbiljsko. Djela nastala u prvoj fazi dokument su i svjedok vremena u kojem se živjelo. Stvarajući u takvim uvjetima književna kritika ne neki se način ostavlja po strani. Vrijeme je to u kojem primatelji i autori dijele jedan oblik iskustva, onaj dio iskustva ratne zbilje koji je viđen vlastitim očima i osjetio se na vlastitoj koži.[2]

[2] Više u: Matanović, Julijana. 2004. *Od prvog zapisa do „povratka u normalu".* Sarajevske sveske br. 5. http://www.sveske.ba/bs/content/od-prvog-zapisa-do-povratka-u-normalu (4. 7. 2012.)

1. Dubrovnik gori. JNA je 1. listopada 1991. započela napad na dubrovačko područje

- ***VRIJEME DRUGO – POVRATAK S KRATKOG IZLETA***

Već u proljeće 1998. godine počelo se razgovarati o novom hrvatskom ratnom romanu. Nije se, međutim, govorilo o romanima napisanima na temu nekih prošlih ratova. Kvalifikativom *novi* željelo se upozoriti na pojavu novih i drugačijih tekstova unutar samog hrvatskog ratnog pisma. Djelima objavljenima 1997. godine; Alenka Mirković, *Glasom protiv topova,* Jurica Pavičić, *Ovce od gipsa,* Igor Petrić, *TG 5,* Ratko Cvetnić, *Kratki izlet* termin hrvatsko ratno pismo počinje prelaziti u drugi plan. Naslovi su to koji su se predstavili i kao slike vremena i kao djela kojima se prilazi očima književnog kritičara. U samoj analizi djela s neizostavnim vrijednosnim sudom (na čemu se nije pretjerano inzistiralo do 1997.) još uvijek se povlači pitanje: *Je li autor koji uspijeva uvjerljivo pripovijedati doista bio sudionik u zbivanjima koja su izbila u središnji tematski sustav djela potpisana njegovim imenom?* (Matanović 2004) Tekst Alenke Mirković (*Glasom protiv topova,* 1997.*)* jednako kao i onaj Ratka Cvetnića (*Kratki izlet,* 1997.), nastao je preslikavanjem stvarnih događaja. Zajedničko im je svjedočanstvo onih koji su sudjelovali, ali i razočaranje. Alenka je tri strašna mjeseca zajedno sa Sinišom Glavaševićem (*Priče iz Vukovara,* 1992.) obavještavala o najvećoj hrvatskoj ratnoj tragediji. Na kraju piše: *Zaspala sam i prije negoli mi je glava dodirnula jastuk. Bilo je gotovo. Za mene je rat završio i ja sam ga izgubila. Bilo je lijepo zaspati ne znati više ništa.* (Mirković 2011: 415) Cvetnić u svojim zapisima opisuje sudjelovanje u Domovinskom ratu na južnom bojištu od 1. kolovoza 1992. do 1. rujna 1993. Sadrži gomilu anegdota s bojišta, stvari viđenih ili onih koje je načuo, razmišljanja o ratnoj Hrvatskoj, kao i obilje vrhunskog

humora i ironije – a bez patetike. Cvetnićeve su vojničke priče fragmenti u kojima se patetika izvrće u ironiju i obrnuto. *Neujednačenost Cvetnićeve knjige – spajanje originalnoga i prosječnoga, autorskoga i feljtonističkoga, ozbiljnoga i površnoga – istodobno je ono što je čini izrazito suvremenom, važnom knjigom književnosti devedesetih, u kojoj se prepleću rasap potaknut ratom i rasap koji inače obilježuje kulturu na kraju stoljeća.* (Kolo 3/1998: 515) Kroz priču o boravku na ratištu izvlači i slike iz osobne povijesti ili povijesti vlastite obitelji, kako bi se uz pomoć njih objasnilo sadašnje stanje stvari. Dakako, pokazuje visoku razinu pismenosti i roman je postao pravom književnom senzacijom. Njegov kratki izlet donio mu je razočaranje i vjeruje kako nitko nakon toga ne može ostati isti. *Ipak, ono ogorčenje koje sada osjeća stanovnik Sarajeva vjerojatno je jedna od najvećih dragocjenosti koju taj grad još posjeduje. Bilo bi dobro da nikad, ni u generacijama koje dolaze, ne zaborave taj trpki okus. To bi im moglo pomoći, to bi moglo pomoći svima koje je ovaj rat okupio, makar i u privremeni zavičaj, da ih taj san više ne prevari.* (Cvetnić 2009: 135)

- ***VRIJEME TREĆE – SADAŠNJOST***

Tek kada je postao nevažan način kojim je ostvareno pravo na govor, počeo je u prvi plan dospijevati samo i jedino književni tekst. Dogodilo se to početkom trećega tisućljeća - vraćanje pravom prostoru književnosti i usmjerenosti na književni tekst. Javljaju se romani koji su događajno situirani u vrijeme i prostor Domovinskoga rata, ali su u izboru pripovjednih strategija slijedili fikcionalne metode. Helena Sablić Tomić o toj pojavi piše: *U prostor hrvatske proze dvadeset prvog stoljeća kao da se uvlači još jedan narativni krug priča o Domovinskom ratu. Ratna se zbilja devedesetih nameće kao kontekst iz kojega valja izvući one teme o kojima se nije dovoljno govorilo. Proznim se tekstom provjeravaju pojedinačne ratne sudbine kao postratna zbilja onih koji su ga osjetili na svojoj koži.* (Sablić Tomić 2011: 80) Na nešto drugačiji način, iznova se priča o istim ljudima i o istim događajima. Svjesni da će tekstovi nastali do 1997. godine uskoro poslužiti kao građa nekom novom piscu, pristupa se na nešto blaži način. Prema naslovima koji se pojavljuju zadnjih godina pristupa se isključivo kao sadržajima koji trebaju ispuniti zadaću književnoga štiva.

Odmak prema iracionalnome, a što je vidljivo i samim naslovom, učinio je i Josip Mlakić svojim romanom *Kad magle stanu* objavljenim 2000. godine. Ne koriste se žanrovski modeli

ratnoga romana, nego (pseudo)autobiografsko pripovijedanje u koje se, u retrospekciji, uklapaju ratna zbivanja i refleksije o njima. *I danas pred očima nosim jasnu sliku poražene vojske i ne mogu se oteti dojmu da je malo strašnijih slika od te. Kad vidite tisuće uništenih iluzija na gomili, a nade niotkuda, onda možete bez straha čekati smak svijeta, jer ste jedan već doživjeli.* (Mlakić 2000: 28) Fragmentima oslikava galeriju likova suboraca izbjegavajući crno-bijelu karakterizaciju. Pripovjedač iskazuje izniman smisao za detalj. *Na planinama magle obično dođu odjednom, doslovce niotkuda. Valjaju se u krupnim, gustim krpama poput pramenova dima i imate osjećaj da ih možete hvatati rukama. Nazvati planinsku maglu maglom (u jednini) uvijek mi se činilo nepreciznim: kao da je svaka od tih krpa bila magla za sebe. Te magle ponajčešće ne traju dugo, tako da vam, kad magle stanu, sve nalikuje na san.* (Mlakić 2000: 87)

Ivana Sajko svojim romanom *Rio bar* (2006.) nudi nam novu perspektivu pogleda na rat i atmosferu nakon njega. Pomaknula je granicu u pristupu krizi subjekta i traganju za identitetom. *Ova mladost ne jebe živu silu, nego teškom artiljerijom udara ritam himne, udara udara udara i ne može stati, jer rat je rutina kao bilo koji rad na traci i čovjek se brzo navikne ne misliti, već samo raditi udarati raditi udarati i tako danima i godinama, čovjek se navikne da radi i da ne misli; a kad ne misli glava mu je samo jaje – bjelanjak oko žutanjka to skupa drhture u ritmu himne.* (Sajko 2006: 76)

Krešimir Nemec naglašava kako je Domovinski rat u Hrvatskoj (1991. – 1995.) bio događaj što je promijenio tijek razvoja hrvatske književnosti. Nasilno su prekinuti događaji iz osamdesetih godina 20. stoljeća i književnost je krenula drugim smjerovima; rat je inicirao važno strukturno i tematsko prestrukturiranje hrvatskoga romana. Stoga se u mnogih pisaca prepoznaje radikalan tematski zaokret prema stvarnim problemima i egzistencijalnoj drami hrvatskoga naroda.[3]

[3] Više u: Nemec, Krešimir. 2009. *Povijest hrvatskoga romana od 1945. do 2000.*, str. 411-418.

3. A kao AUTOBIOGRAFSKO

> *O svemu što je napisano moglo se govoriti kao o autobiografiji i u svemu što je napisano moglo se pobijati autobiografsko.*
> (Matanović, *Od prvog zapisa do „povratka u normalu“)*

U knjizi *Intimno i javno* Helena Sablić Tomić, među ostalim, piše kako je autobiografska proza ta koja dominira u književnosti početkom i polovicom devedesetih godina. Stoga nailazimo na mnoštvo autobiografskih i dokumentarističkih naslova. Riječ je o djelima koja shvaćamo više kao dokument vremena, a manje kao literarno relevantna činjenica. Nije niti malo iznenađujuća činjenica o mnoštvu autobiografskih i dokumentarističkih naslova iz toga vremena hrvatskoga stvaralaštva. Naime, u trenutku pojave rata i svega onoga daljnjega što se veže uz rat i ratna zbivanja, mnogi su vjerovali kako imaju pravo na svoju priču; pravo na priču o vlastitom životu. I kada je riječ o djelima nastalima nakon rata, kao i u djelima koja su nastala u trećem tisućljeću, nastavlja se trend autobiografske proze. Dakako, s bitnim razlikama, ali još uvijek postoji potreba za pričom o vlastitom životu. *Autobiografska proza podrazumijeva narativan tekst u kojemu se prati način diskurzivnog identiteta. Autobiografskim diskursom dakle nastoji se projicirati „slika stvarnoga“. Teme su najčešće vezane uz autorov osobni život, bilo da je riječ o jednom njegovom segmentu kao što je djetinjstvo, odrastanje, bolest ili o promjeni u njemu uvjetovanoj izvanjskim događajima.* (Sablić Tomić 2002: 33) Promjena uvjetovana izvanjskim događajima, kao što je ratna zbilja, povod je pisanju sam po sebi. Tema je rata tema kojom su se bavili mnogi pripovjedači. Devedesete, ratne godine, donijele su niz uradaka upravo na tu temu i služe kao prepisana zbilja. Tada se pisalo o onom viđenom, djela su pisana bez vremenskoga odmaka i dokument su (ne)vremena u kojem se živjelo. *Glavašević jasno ukazuje na činjenicu da je mjesto pohranjenih podataka moguće ostvariti tek umnoškom pojedinačnih autobiografija. Ovdje se autobiografiju može promatrati i kao bilo koji oblik vrlo tjelesnog djelovanja u porušenoj vanjskoj zbilji, međutim, svakako se ima promatrati i kao ukazivanje na mjesto izvorišta dokumentaristične ratne, ali i poratne poetike.* (Sablić Tomić 2011: 84) Andrea Zlatar Violić u tekstu *Proza devedesetih: mehanizmi književnog i kulturnog pamćenja* u okvir dokumentaristička literature devedesetih ubraja zbornike različitih dokumenata tematski vezanih uz prognanike i izbjeglice ili ratne operacije, publicistiku i feljtonistiku, ratne dnevnike te autobiografsku

1. *Tko je ubio i zašto nitko nije odgovarao za smrt 400 djece u Domovinskom ratu?*

pripovjednu prozu. Kao temeljno obilježje prve faze hrvatske književnosti devedesetih, odnosno književnosti do 1995. godine, Zlatar ističe nepostojanje vremenskoga odmaka od ratne stvarnosti, a posljedica toga su nerazvijeni fikcionalni modeli pripovijedanja. Sredinom devedesetih godina javlja se ratna autobiografska proza, a čiji autori nisu profesionalni književnici. Ta dokumentaristička proza protkana je političkim komentarima, a osnovni je ton pripovijedanja osobni te se stvara dojam autentičnoga, estetički neposrednoga iskustva. Ratna autobiografska proza prve polovice devedesetih godina estetički i literarno bez velike je vrijednosti.[4] Njezina osobitost leži u tome što predstavlja dokument vremena. Dokument vremena u kojem je bilo važno progovoriti o ratu, o tome što se događa, o zbilji koju bi bilo najbolje prespavati. Krajem devedesetih godina autobiografska nota u hrvatskoj književnosti seli se u prostor sjećanja, intime i djetinjstva. Ostaje još reći da je tijekom devedesetih autobiografija postala samostalan i cijenjeni žanr. *Naglašena tendencija prema autobiografskoj kulturi projicirana je postmodernim stanjem, demokratizacijom pisma, ratnom zbiljom i vjerom u buduće civilno društvo koje će omogućiti personalizirano usuprot kolektivnom i totalitarnom mišljenju.* (Sablić Tomić 2002: 185)

Priče iz Vukovara crtice su ratnog izvjestitelja Siniše Glavaševića koje su telefaksom iz opkoljenog Vukovara pristigle Mladenu Kušecu u Zagreb, a kasnije i tiskane kao knjiga o ljudima i Gradu. Glavašević je pisao za svoju dušu i za dušu Vukovara, a govori o temeljnim

[4] Vidi u: Zlatar Violić, Andrea. *Proza devedesetih: mehanizmi književnog i kulturnog pamćenja*. http://www.hrvatskiplus.org/index.php?option=com_content&view=article&id=950:proza-devedesetih-mehanizmi-knjievnog-i-kulturnog-pamenja&catid=113:seminarski-dnevnik&Itemid=158 (11. 7. 2012.)

ljudskim vrijednostima. Pri tome nikoga ne optužuje niti proziva; optužuje cijeli ljudski rod za nehumanost, za rat. Izravno se obraća čitatelju te šalje poruku svim ljudima, a njegov dječji način pisanja i univerzalna poruka nikoga ne mogu ostaviti ravnodušnim. U knjizi Gorana Rema *Poetika buke* nalazimo sljedeće: *Tekstovi knjige „Priče iz Vukovara" objelodanjeni prema nakladničkoj oznaci na relaciji Zagreb – Vukovar, 1992., i dokument su vremena i dokumentarni su tekstovi, nose točnu dataciju i lokusaciju emitiranja kao sastavni dio estetske informacije, nesporna su Autobiografija i sintetični su lakmus svega što je humanizam imao napisati u ratnim okolnostima.* (Rem 2010: 112) Kao potvrdu dokumenta i dokumentarnosti; dokumentarizma donosimo navod:

Vukovar, 16. listopada 1991.

Vukovar krvari – a Hrvatska pregovara. Međutim, prošli su svi rokovi za promjenu fotelja. Valja i Hrvatskoj ratovati u Vukovaru. O krvi i ruševinama o bolestima i trideset i pet tisuća ljudi ove općine s kojima se kocka – javljaju glavni i odgovorni urednik Josip Esterajher, i urednik Hrvatskog radija Vukovar Siniša Glavašević.

Više od dva tjedna Vukovar i njegovih trideset i pet tisuća ljudi čekaju milost i oprost od Zagreba za nešto za što i nisu krivi. Niti jedan grad u Hrvatskoj nije dao više za nezavisnost Hrvatske, niti jedan grad nije s manjom vojnom silom obranio veću koricu hrvatskog kruha, a opet to kao da nije dosta. U ovom trenutku više od sedamdeset tenkova nadire na Vukovar. A Vukovar krvari zajedno sa svojim herojstvom, s Blagom Zadrom, čovjekom kojega je osobno gospodin Tuđman odlikovao. Umiru i svi oni koje zapovjednik Hrvatskih oružanih snaga za Vukovar nije htio imenovati, a gospodin Tuđman je tražio. Međutim, spisak takvih dug je trideset i pet tisuća imena i prezimena. (Glavašević 2009: 60) U Zagrebu, u studenome 2001. godine, kao *post scriptum* svog Zapisa o Pričama iz Vukovara, Mladen Kušec napisao je: *Želio bih danas, deset godina kasnije, dodati nešto onom vremenu i nama u tom vremenu, ali sve je već odavno sjećanje, spomenik, a spomenik ne treba dirati, dograđivati. Treba ga samo čuvati i obnavljati, jer Vukovar i Siniša sve su odavno sami rekli i učinili.* (Glavašević 2009: 89)

U još ratnim vremenima, 1993. godine (kraj kolovoza 1993. do početka veljače 1994.) izlazi prvi roman s temom Domovinskog rata: *Smrt Vronskog, deveti dio Ane Karenjine Lava Nikolajeviča Tolstoja – romanzetto alla russa.* Autor je prvoga hrvatskog ratnog romana Nedjeljko Fabrio. Bilo je to vrijeme kada je isključivo važno bilo progovoriti o ratu. I sam kao učesnik u ratnim zbivanjima, na ratištu na Baniji vidio je rat vlastitim očima, ali ipak iz

njegovog djela izvire humanizam i optimizam. Svojim romanom Fabrio nastavlja temu okrutnosti i ponovljivosti povijesti spram bezimenog pojedinca. Dok u Tolstoja sudbina Vronskog nije poznata, u Fabria je sudbina Vronskog posvemašnja osobna katastrofa, egzistencijalna, emocionalna, politička i povijesna. Autobiografska proza devedesetih suočavala se s nizom predrasuda.[5] Andrea Zlatar u već spomenutom tekstu ističe kako 1997. godinu možemo smatrati završetkom drugoga središnjega razdoblja. Alenka Mirković i Ratko Cvetnić (svoja djela objavili su 1997. godine!) pripovjedni aspekt pomaknuli su na poziciju pojedinca. *Na autobiografskim stranicama Cvetnićeve proze ne saznajemo mnogo o građanskom životu, prošlosti pisca, ni o njegovoj ulozi u ratu. Više nego o osobnim pothvatima i porazima saznajemo o piščevoj sklonosti egzistencijalnim pitanjima i dvojbama. On je senzibilan svjedok, a njegova vizura nije vizura malog čovjeka, nego vizura svojevrsnog suvemenog izdanka egzistencijalističkog subjekta koji povremeno zauzima pozu komentatora.* (Kolo 3/1998: 516) Cvetnić nam donosi osobno iskustvo rata bez promišljanja povijesti. Iznosi svoje moralne dvojbe, mnoštvo beskonačnih pitanja bez odgovora, svakodnevna suočenost sa smrću, te suprotstavljenost ratnika (kao subjekta), pojedinca i ostalih. *Očište Alenke Mirković je očište obične osobe, najobičnije djevojke iz susjedstva, koja naivno, iskreno i neposredno opisuje strah, koja je lišena svakog licemjerja. O njezinu životu, jednostavnom i nepretencioznom prije vukovarske tragedije, saznajemo nešto više, ona otkriva koliko stigne ispripovijedati, jer sve osobne pojedinosti potiru zahuktali vukovarski događaji, od prvih nagovještaja rata do pada Vukovara i bijega kroz kukuruze.* (Kolo 3/1998: 516) Alenka nije govorila kao jedna iz mase, već je pričala vukovarsku priču; priču o ljubavi prema jednome gradu. Daje osobni kut viđenja vukovarske nesretne sudbine i prati sudbinu malih običnih ljudi. Djelo je neopterećeno politološkim iskazima. Iznosi određene brojke, daje točne podatke i informacije te daje dokument grada i vremena i svega što se događalo. Za razliku od Cvetnića kojemu vjerujemo u priču bez provjeravanja činjenica, Alenka je morala voditi računa o prostoru i vjerodostojnosti. Cvetniću vjerujemo da je sve to bilo uistinu tako, bez potrebe provjeravanja određenih činjenica i bez potrebe istraživanja; sve je književno vjerojatno. *Dakle, Cvetniću pridružujemo kategoriju vjerojatnosti i priznajem da me književnim tekstom uspio uvjeriti da je to tako bilo, a Alenki kategoriju vjerodostojnosti.* (Kolo 3/1998: 554) Od 2000. godine nadalje počeli su se javljati romani koji su događajno situirani u vrijeme i prostor Domovinskoga rata, ali su u izboru pripovjednih strategija slijedili

[5] Pogačnik, Jagna. *Usponi, padovi i konačno dobri radovi.* http://www.matica.hr/HRRevija/revija2009_3.nsf/AllWebDocs/Usponi__padovi_i_konacno_dobri_radovi (11. 7. 2012.)

fikcionalne metode. Današnji autobiografski roman pisan je s distancom, iz pozicije osobnog pripovjedača. Pisan je s određenim vremenskim odmakom od ratnih zbivanja, također na ovaj ili onaj način proživljenih na vlastitoj koži. U današnjem autobiografskom (ratnom) romanu dolazi do propitivanja i pozicioniranja vlastitoga „Ja“. U središtu su uglavnom obiteljski odnosi, djetinjstvo, odrastanje. Rat kao ključni preokret u životima njegovih sudionika, izravnih ili posrednih, mijenja prepoznatljivu domaću zbilju; sadašnjost, budućnost – povijest. Kao posljedica nameće se raspršenost vlastite osobnosti te osobnosti bližnjih. Upravo ta raspršenost naglašava se fragmentarnim pripovijedanjem. Fragmentarno pripovijedanje jedna je od značajki suvremene autobiografske proze u kojoj se fragmenti sjećanja izmjenjuju s fragmentima svakodnevice.[6] Josip Mlakić u svome romanu *Kad magle stanu* ponajbolje opisuje i objašnjavanja upravo to pripovijedanje. *Nazvat ću svoje pojedine zapise slikama – možda je u tome odlučujuću ulogu imala ona doktorova sugestija kada nam je govorio na koji način praviti ove zapise – unatoč tome što je ovaj naziv u neku ruku neprecizan, ali opet, s druge strane, sjećanja najčešće naviru u slikama bez boja, mirisa i zvukova koje dobivaju naknadno.* (*Svakoj od slika pridodat ću redni broj i nešto kao naslov, često da razbijem monotoniju što je izaziva bezlično redanje brojeva.*) *Ponekad sjećanja neodoljivo podsjećaju na one dječje bojanke: sve što imate su konture, a ostalo dodajete. I zato se sve u sjećanjima mijenja osim ovih statičnih slika, što su ponekad nejasne i blijede poput fragmenata iz hollywoodskih nijemih filmova. Također, nemam namjeru kronološki nizati slike, jer one tako ne dolaze. Dolaze po nekom svom tajanstvenom redoslijedu koji je nemoguće dokučiti; nekad po nekim jasnim ili češće nejasnim asocijacijama, drugi put bez nekog vidljivog povoda.* (Mlakić 2000: 13) Nakon ratnoga iskustva glavni junak Jakov Serdar našao se u psihijatrijskoj bolnici. Dobivaju bilježnice i kemijske olovke kao dio terapije i njihova je zadaća u njih upisivati ono što im zaokuplja misli; suočavanje s ratnim traumama i svime onime što ih muči. Jakovljeva ratna slika sklapat će se od fragmenata pisanih u prvom licu u kojima se izmjenjuju slike sjećanja na rat te slike mira vezane uz doba djetinjstva i odrastanja. Iako okvir romana čini pripovijedanje u trećem licu, fragmenti koje piše Jakov u prvom licu, čitajući ih, ostavljaju dojam da upravo čitamo *nečiju* autobiografiju. Također nema potrebe za provjeravanjem određenih činjenica, događaji koji se opisuju vjerojatni su sami po sebi. *Dobro se sjećam i datuma; to je jedan od rijetkih datuma iz rata kojeg sam zapamtio, bio je 1. kolovoz 1993. godine. Bugojno je već bilo palo.* (Mlakić 2000: 27) Helena Sablić Tomić

[6] Više u: Pogačnik, Jagna. 2006. *Novi hrvatski roman.* Sarajevske sveske br. 13 http://www.sveske.ba/bs/content/novi-hrvatski-roman (4. 7. 2012.)

bilježi kako i Miroslav Kirin u svome romanu *Album* također traga za vlastitom potpunošću; subjekt se prostorno i vremenski traži i prepoznaje kroz prožimanje s drugima. *Miroslav Kirin kroz asocijativnu biografiju „Album", fragmentarnim, prisjećajućim pripovijedanjem ne slijedi kronologiju izvanjskih zbivanja, već referentnim odnosom prema predmetima, osobama ili događajima prikazuje osobni život.* (Sablić Tomić 2002: 193) Gledajući fotografije i razmišljajući o njima (tko je fotografirao, kada, tko su ljudi na fotografiji...), pišući o drugima s fotografije, autor prikazuje osobe koje su utjecale na njegov život, prisjećajući se intimnih dilema. Pišući o drugima, traga za vlastitom potpunošću. *Album nije zatvorena struktura koja problematizira samo dio osobnoga života iz jedne narativne perspektive. Ona je određena postmodernom strategijom proizvodnje vlastitoga identiteta preko svih razina teksta (razine forme, sadržaja, vremena, odnosa prema zbilji, odnosa prema samom sebi).* (Sablić Tomić 2002: 194-195) Memoarska je to proza strukturirana kao niz slika iz prošlosti; kao album obiteljskih fotografija. Iskustvo rata uobličava se iz osobne pozicije *slabog* subjekta. *Nije to lako, znate... govorite o izgubljenom dijelu svog života... Život vam se vraća, ponovno ga proživljavate, a niste sigurni želite li to...* (Kirin 2001: 140) Kirin ne tematizira samo fotografije za koje zna da su snimljene, govori i o fotografijama koje su ostale u njegovom albumu sjećanja; o fotografijama koje nitko nije snimio, a trebao je. Sam postaje album pohranjenih negativa: *Na ovome mjestu, privremeno završava priča o Krivcu i smrti Fotografije. Neizvjesno je, zapravo, je li i kako Fotografija umrla, tko ju je ispratio na vječni počinak. Živi su samo njezini blijedi odrazi koji se neprestano udvostručuju i dodatno usložnjuju priču koju je ionako nemoguće ispričati; onu o životu.* (Kirin 2001: 171)

2. U Domovinskome ratu bez jednog roditelja ostalo je 549 djece, a 74 djece ostalo je bez oba roditelja

Najneobičniji je roman koji jednim dijelom tematizira i (post)ratnu stvarnost *Rio bar* Ivane Sajko. Izmiče bilo kakvoj klasičnoj interpretaciji romana i pleše negdje na žanrovskim rubovima. Glas koji nas uvodi u temu rata govori o početku granatiranja na sam dan vjenčanja, svojim nerasplesanim cipelama, vojnim akcijama i potrazi za nestalim suprugom. *Na kosti im navlačim lice onog koji bi se trebao vratiti – svaka mu smrt saliveno stoji. Tupilo me bodri. Ne gledaj! Oči su neprocjenjivi svjedoci, no suze mute vid. Tupilo me uzima za ruku vodi dalje. Tupilo u glavi putuje sa mnom. Oči više ne plaču. Oči se na sve naviknu.* (Sajko 2006: 46) Na kraju knjige nalazi se dodatak *Bilješke o ratu.* Potvrda je to dokumentarizma, dakako u nešto drugačijem obliku, i u djelima nastalima u trećem tisućljeću. Dodatak sadrži konkretne činjenice, podatke, datume; bazira se isključivo na dokumentima. Od ruba do dokumentarizma – dobivamo savršenu cjelinu koja funkcionira tek zajednički. O tome romanu Alida Bremer u pogovoru romana *Rio bar* pod naslovom *Paralelni svjetovi* piše: *Rio bar ima u sebi nešto od Baudelaireove estetike ružnog. Nije li po Baudelaireu ironija bila suštinski element stila i konstrukcija umjetničkog djela? U ironičnom raskoraku između riječi, koje nešto opisuju, i stvarnosti onoga što opisuju, otvaraju se prostori igre i interpretacije koji uzmiču jednoznačnosti, prostori čistog estetskog užitka, toliko rijetki u našoj proznoj epohi.* (Sajko 2006: 137)

U *Sloboštni Barbie* autorice Maše Kolanović, događajima iz nedavne prošlosti prilazi se na neki drugačiji način. Sraz igre s Barbikama i stvarnoga svijeta otkriva neke nove poglede na prošla događanja. Autorica spaja nekoliko žanrova – autobiografsku prozu koja tematizira žensko odrastanje, stvarnosnu o ratnim događajima, elemente takozvane kvartovske priče. Sve na početku djeluje kao bezazlena dječje igra, međutim, u tu igru uvlači se priča o ratu (priču s početka devedesetih godina) koja nužno mijenja način tog naizgled jednostavnog igranja. U stvarnome svijetu vrijeme je općih i zračnih opasnosti, političkih govora, odlazaka u podrum. U onom dječjem, vrijeme je prikupljanja što bolje odjeće za Barbie, ljubavnih dilema, vjenčanja iz snova i balova. Miljenko Jergović u svome popratnom tekstu romanu Maše Kolanović tako piše: *Godine Mašina odrastanja bile su vrijeme kada su se rušila carstva. Tako bi se to reklo u bajkama i historiografskim analizama. Ustvari, bilo je to vrijeme rata u Hrvatskoj, vrijeme 1991. O tom olovnom i herojskom vremenu, kada su i voditelji televizijskoga dnevnika govorili malo glasnije, da ih se čuje i bez mikrofona, puno se toga pričalo i svjedočilo, ali zapravo i nije bilo knjiga iz kojih bi se moglo saznati kako je to zapravo bilo. Eto, recimo, u Novom Zagrebu, u Sloboštini. Ovo je knjiga i o tome, ispričana tako pametno i dobro da će na nekim mjestima čitatelj osjetiti silan ponos, jer će pomisliti da*

to on priča, a ne Maša. A onda, kad dođe sebi, shvatit će da i nema većeg komplimenta jednoj knjizi pisanoj s kraja djetinjstva. (Kolanović 2008: 142-143) U ratno vrijeme sve je drugačije, pa i način igranja: *U parkiću iza zgrade i u cijeloj okolici bio je potpuni mrak. Sve ona lampe s narančastim glavama prema kojima su za dugih ljetnih večeri nadlijetali rojevi svakojakih buba, oko kojih smo bezbroj puta pleli gumi – gumi (ako nam je falila treća osoba), na kojima smo rezbarili naša imena i razred i na čije su paljenje mnogi od nas morali ići doma, zanijemjele su u tim trenucima koji baš i nisu bili svjetlucavi poput Barbikine vjenčanice.* (Kolanović 2008: 25)

Ono autobiografsko ponajviše se očituje u romanu *Hotel Zagorje* Ivane Simić Bodrožić. Priča je to o njezinu odrastanju od kada kao devetogodišnja djevojčica odlazi iz Vukovara u kojem počinje rat. Ona, majka i brat žive u stalnom iščekivanju vijesti o ocu, bore se za pristojno mjesto u kojem bi mogli živjeti, pišu pisma političarima i obilaze ministarstva. S druge strane, Ivana je tek djevojčica čija se ratna zbilja isprepleće s onom vezanom uz odrastanje, uz dječje nježnosti i okrutnosti, prve izlaske i dečke: *Nikad prije nisam bila na petnaestom katu. Noć prije ulaska u stan provela sam u Samoboru kod babinog brata. Baba se ipak spasila preko Novog Sada i Mađarske, a samo su dedu zaklali. Ona je neko vrijeme boravila u podrumu s komšinicom Maricom koju su Srbi silovali i pucali joj u jedno oko. Babi se ništa nije dogodilo. Njih dvije su živjele na sirovim jajima i rakiji. Onda je baba nekako pobjegla, a poslije i Marica. Stalno je prepričavala kako je sve to bilo i svima govorila da je njen sin sigurno ubijen. To nitko nije želio slušati.* (Simić Bodrožić 2010: 14-15) Ono dokumentarno vidljivo je u tragovima, u pismima koja njezina majka i brat, u nadi za pozitivnim rješavanjem stambenog pitanja, pišu raznim ministarstvima i političarima.

I ono autobiografsko i ono dokumentarno kao i u djelima nastalima u devedesetima prisutno je i u djelima nastalima u trećem tisućljeću. Dakako, upisano na različite načine. U suvremenoj priči posegnulo se za temama o kojima se nije dovoljno govorilo ili o kojima se tek treba govoriti, a to čini svatko na svoj jedinstven način:

... nemate mnogo vremena izmisliti nešto pametnije od onog da nisam jedina , jer to bi bilo loše jaaako loše za sve nas, a posebno za vas kad bi bilo istina, i stoga molite boga da nisam jedina i da je moja priča ipak originalna te da sam to zaista samo ja – pogođena ravno u minsko polje među sljepoočnicama. (Sajko 2006: 113)

4. HRVATSKO RATNO PISMO

Hrvatska je pismenost odmah uzvratila na pojavu rata, i to posve usuprot „klasičnom“ zahtjevu za šutnjom Muza u grmljavini topova.
(Rem, *Slavonsko ratno pismo,* str. 11)

Zbornik *Hrvatsko ratno pismo* Zavoda za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a čija je glavna urednica Dubravka Oraić Tolić, zamišljen je kao dokumentarna monografija o pisanom otporu hrvatske kulture protiv srpske agresije 1991./1992. godine. U taj su zbornik uvrštena tri tipa tekstova:

1. *apeli* što su ih razna društva, ustanove i pojedinci slali u svijet
2. *iskazi* hrvatskih i svjetskih intelektualaca i nepoznatih građana na temu rata
3. *pjesme* nastale kao neposredna reakcija na rat[7]

Tako glavna urednica navedene monografije piše: *Naslov „Hrvatsko ratno pismo“ označuje s jedne strane STVARNO PISMO koje su ustanove i pojedinci pisali kako bi razjasnili istinu o ratu protiv Hrvatske, a s druge strane NAČIN PISANJA koji se pojavio i dominirao u hrvatskoj kulturi u vrijeme rata.* (*Hrvatsko ratno pismo,* ur. Oraić Tolić 1992: 23) Knjiga je uvela i obrazložila termin hrvatskoga ratnoga pisma kao oblika autoreferencijalnosti (suodnosa teksta sa samim sobom) – samotumačenja kulture izložene ratu. *Hrvatsko ratno pismo* označeno kao stvarno pismo, pismo je nastalo kako bi se razjasnila istina o ratu protiv Hrvatske. Pišu ga ustanove, ali i pojedinci. Goran Rem u svojoj knjizi *Slavonsko ratno pismo* zapisuje: *Subjekt vukovarskoga ratnog pisma zapisuje i pripovijeda samo ono što vidi, tako on ne izmišlja nikakve „zvijeri“ s druge strane, nego tragično jasno vidi nastup gluposti i bezumlja. Time se, ipak, taj subjekt ne bavi više nego li je raščlambeno nužno, taj subjekt ponajviše piše o bližnjem, i o svojem liku u njegovu pogledu.* (Rem 1997: 32) Glumac Boris Dvornik tako piše otvoreno pismo beogradskom glumcu Bati Živojinoviću. Prema Heleni Sablić Tomić, autorici knjige *Hrvatska autobigrafska proza,* otvorena pisma pisana su za više osoba i njihov je primatelj publika u cjelini. Sadržaj otvorenih pisama referencijalno je usmjeren socijalnom, političkom ili kulturnom prostoru. Osoba koja se odluči pisati otvorena pisma obično želi *glasnije* izraziti svoja zapažanja, jasnije iskazivati

[7] Vidi u: Oraić Tolić, Dubravka. 1992. *Hrvatsko ratno pismo.* Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

stavove i argumentiranije postavljati teze. S obzirom da su bili bliski prijatelji, Dvornik je mogao napisati i privatno pismo. Ipak, odlučio se za otvoreno pismo u kojem kao javna osoba izražava svoj stav i svoja zapažanja:

OVO VIŠE NIJE FILM , BATO!

Lipa li si, Mare moja. Sićaš li se, Bato, pivali smo ovu pismu kad smo bili vrlo mladi. Pa i sad nedavno, u Krapini. Pivali smo mi puno pisama u životu i to u dva glasa, primo i šekondo. Sitimo se Novoga Sada, pa Beograda, pa teatra na Crvenom krstu. Sitimo se kad smo počeli snimati prve filmove, pa tvoje Lule i moje Dijane, tvog sina Milka, kćeri Jelene, moga Dina i Deana, festivala u Splitu, Puli, Nišu i Moskvi.

...

Trideset godina u mome notesu upisan je tvoj broj telefona. Koga da sad zovem nakon trideset godina na taj broj? Shvatio sam da sam svih ovih trideset godina ja tebi bija stvarno prijatelj, a ti meni samo na ekranu. Dizali smo mostove, Bato, pruge, barikade, pobili mnogo neprijatelja, ali sve je to bija samo film. To smo radili da bismo upozorili generacije kako se to više nikad ne smi ponovit. A šta je ovo sad?

Ti si se prebacio na pravu scenu, krvavu, di se stvarno ubija. Poznava sam jednog čovika koji za mene, nažalost, više ne postoji. Volija bi, Bato, kad bi ti došlo do mozga da shvatiš da ovo više nije film, već zbilja u kojoj se, nažalost, puca bojnom municijom. Zbogom, Bato! (*Hrvatsko ratno pismo*, ur. Oraić Tolić 1992: 106-107)

Pismo je to puno emocija u kojem bi se mogli prepoznati ili pak pronaći mnogi i isto tako pitati: *A šta je ovo sad?* Još do jučer prijatelji, a danas neprijatelji. Nema više ni poznanika, kumova, susjeda. Ili, možda ih zapravo nikada nije ni bilo. Sve je to bila samo zabluda, izmišljotina; iluzija u kojoj se živjelo godinama. *Pisma, ako nisu poslovno – profesionalne prirode ili gdjekad trivijalne naravi, imaju dva krajnja povoda; šalju se diskretno onima koje volimo ili se upućuju javno, apelirajući na konkretnu osobu, da bi se posvjedočilo o društvenim i moralnim dvojbama koje svojim dimenzijama uvelike nadilaze okvire privatne korespodencije.* (*Hrvatsko ratno pismo*, ur. Oraić Tolić 1992: 39) Navedeno je napisao Zdravko Zima, književni kritičar i novinar, za Vjesnik 26. siječnja 1991. godine pitajući se *Gdje to, dovraga, živimo?* Dio je to poslanice namijenjene generalskoj ideologiji po kojoj nema života bez smrti ni sreće bez posvećenog rata. Pišući pismo, pojedinci se uglavnom javno obraćaju konkretnoj osobi ili instituciji ukazujući na društveno i socijalno (ne)stanje.

Da su ta pisma, apeli i poslanice ostali bez ikakvog pisanog odgovora, a posebice bez konkretnoga djelovanja, iščitava se i iz nekih kasnijih, poslijeratnih književnih djela. I godinama kasnije, pitanje ostaje jednako. Ovoga puta, krivci se traže negdje drugdje, Tamo Gore. Budući da nitko ne nudi smisleni odgovor.

Pitam se još jednom: gdje si bila kad je počelo i gdje si sad kad je svatko pozvan i svatko dobrodošao priključiti se općoj mobilizaciji? Propali su, dakle, svi dosadašnji pokušaji za mirnom reintegracijom okupiranih područja te su poduzeti odlučni vojno – redarstveni koraci radi ponovnog uključivanja tih teritorija u ustavnopravni poredak. Što čekaš, prijateljice? Nemoj mi reći da te se to ne tiče jer nakon vojnika s oružjem dolaze žene sa svojom mržnjom, svojim nerasplesanim cipelama, svojim trbušnim šupljinama i svojim batrljcima. Za mnom, Marijo, i gospodin s tobom, vodim te ravno u srce borbe, ravno u vatru i gromove, da vidiš kako se ruše odašiljači, pakiraju mrtvaci i mijenjaju zastave, da vidiš kako se iskreno može radovati smrti protivnika. (Sajko 2006: 59)

Apel, za razliku od otvorenih pisama, epistolarni je oblik koji poticaj za pisanje pronalazi u izvanjskim zbivanjima; to mogu biti rat, socijalna kriza, bolest. Potpisnici apela očekuju pozitivno rješenje navedenih problema. Teme apela u razdoblju od 1991. do 1992. vezane su uz rat kao uzrok pisanju. Direktni povod bila su zbivanja u socijalnom, političkom i kulturnom prostoru. *Dakle, u apelima primatelj nije eksplicitno oslovljen imenom i prezimenom, u njima se ne obrazlaže uzrok i povod pisanju, već se odmah oblikuje sadržaj legitimiran neposrednim zbivanjima.* (Sablić Tomić 2002: 182) Književnik Stjepan Šešelj za Vjesnik od 3. rujna 1991. godine piše: *Ne, nije istina da je za Hrvatsku učinjeno sve što se moglo učiniti. Istina je: mnogo toga što se za Hrvatsku moralo učiniti naprosto se propustilo učiniti. A Hrvatska je činjenica o kojoj se ne može dvojiti. Hrvatska je činjenica o kojoj se ne može nagađati. Hrvatska je činjenica o kojoj se ne može pregovarati. Hrvatska jest.* (*Hrvatsko ratno pismo,* ur. Oraić Tolić 1992: 195.)

Hrvatsko ratno pismo, bilo kao stvarno pismo ili način pisanja, predstavlja vrijednu i dragocjenu zbirku. Hrvatsko ratno pismo, dakako, možemo promatrati i kao javno pismo, pismo upućeno svima – da se ne zaboravi! *Sve zapise načinjene za vrijeme domovinskog rata u riječima, glazbi, vizualnim jezicima, mi danas suglasni s mudrim znanstvenim pothvatom dr. Dubravke Oraić Tolić i njezinom velikom knjigom „Hrvatsko ratno pismo", zovemo ratnim pismom. Također, dijelom toga ratnoga pisma čitamo i naše vlastite, teško zapamtive, ali zbog toga ništa manje osjetljive – osobne sudbine!* (Rem: 1997: 202)

Pismo u književnim djelima nastalima u trećem tisućljeću uglavnom se javlja u obliku privatnoga pisma. Ništa neobično jer u ovome vremenu naprosto nema potrebe za apelima i pismima otvorenoga tipa kojima se želi glasno izraziti osobni stav. Opisuju se neka privatna stanja, osobni problemi koji, nažalost, kao da ne zanimaju ni onoga kome su upućeni, a kamo li javnost u cjelini. Privatna pisma u ovom slučaju ponajprije su odraz osobnih stanja i nevolja, bezizlaznih situacija. *U privatnim pismima horizont primatelja s kojim je pošiljatelj povezan (bilo privatno, poslovno ili politički) očekuje sadržaj vezan uz opise detalja iz privatnoga vremena, autorefleksiju o intimnim stanjima i primarnoj egzistenciji.* (Sablić Tomić 2008: 127) Donosim kao primjer jednoga od privatnih pisama koje piše očajna majki u nadi za pozitivnim rješenjem stambenoga pitanja, a iz romana Ivane Simić Bodrožić. *Uoči pisanja epistolarni subjekt uvijek ima svijest o tome drugome, o adresatu kojemu je pismo namijenjeno. Povod za pisanje obično dolazi iz socijalnoga, privatnoga ili intimnoga stanja u kojemu se pošiljatelj nalazi.* (Sablić Tomić 2008: 126)

Stambena komisija

Predsjednici komisije

Gospođi I. P.

Štovana gospođo P.!

Znam da nisam jedina koja nema riješeno stambeno pitanje, ali vjerujte mi da strpljivo čekam od 1991. godine, sada mi je zaista teško. Smještena sam u Kumrovcu sa dvoje djece u jednoj maloj sobici. Sin studira u Zagrebu, a kćer je završila osmi razred i treba se upisivati u srednju školu. Pošto je svih osam razreda završila sa odličnim ima želju upisati se u gimnaziju u Zagrebu jer ovdje u Kumrovcu i nema srednjih škola. Supruga sam nestalog HV branitelja iz Vukovara, a osim toga i svekar je poginuo u Vukovaru isto kao pripadnik HV-a. Vjerujte mi da je puno teže obitelji nestalih jer neke stvari nikada ne možemo prihvatiti, a neizvjesnost je jako teška. Gospođo P., molim vas kao Boga pomozite mojoj djeci da imaju koliko toliko dostojan život jer da je otac uz njih nikada ne bi patili toliko kao sada.

Unaprijed hvala!

A. B.

MORH p. p. 21 Kumrovec

(Simić Bodrožić 2010: 117)

Privatno je to pismo koje godinama kasnije postaje javno. Vjerujem kako o njemu više ništa nije potrebno reći. Ono dovoljno govori samo za sebe.

Sve je jednostavno: ja vas ne poznajem i ne želim vas upoznati, iako vam pišem pismo u kojem vam nudim kratku povijest vaše obitelji putem fotografija koje ste mi, hotimice ili ne, ostavili. ... A možda ga i ne pošaljem. Bitno je tek to, da ga napišem. Pouzdano znam kako je ugodno prisjećati se. S vremenom tvrdoća ružnih događaja omekša, sentimentalni smo, a vlastitu nesreću više potiskujemo, možda je, na taj način, ufamo se, više i neće biti. Možda je i razlog taj što volim pisati pisma, a još više ih primati... (Kirin 2001: 173)

O hrvatskom ratnom pismu u zemljopisno užem smislu progovara Goran Rem: *Monografija se „Slavonsko ratno pismo" nudi kao početni smjerokaz u daljnjim istraživanjima stvaralaštva potaknutoga i prouzročenoga ratom.* (Rem 1997: 8) U knjizi je prikazano stvaralaštvo u ratnim uvjetima slavonskih gradova i Baranje. To stvaralaštvo naziva se *ratnim pismom,* odnosno odgovorom pisma na rat. *Inicijalna nakana Gorana Rema bila je okupiti književnu i kulturnu energiju temeljenu na vjerodostojnim ratnim iskustvima i objaviti je kao specifičan slavonski odgovor na rat.* (Sablić Tomić 2008: 179) Nastoji se pokazati, piše dalje Rem, koja su to sredstva „Kulturine borbe", točnije odgovora. Kako to napadnuta kultura u ratu – odgovara. *Pamćenje suvremenih i povijesnih imena (uljudbenog/konkretnog prostora i osoba), pamćenje početka rata, odnosno gomilanje silnica zla, te osnovna pismena uvjerljivost (intenzitet, sugestivnost, štovanja recentne kulturne činjeničnosti) označnice su koje su odredile i usmjerile uvid u taj korpus.* (Rem 1997: 16) Slavonsko ratno pismo čita se u okviru 1991. do 1994. godine. U tom razmaku donosi se popis najintenzivnijega i najznakovitijega književnoga, kulturinoga rada. Baš kao i u ostalim načinima vođenja rata, rad u kulturi bio je stvar osobne odluke, zamisli i ostvarenja. U užim poljima kulture i umjetnosti postupci su bili najvećim dijelom oslonjeni na privatnu gestu. Posebice u prvim dvama stadijima rata, snažna je paradigma osobno

potpisanoga autorskoga rada. Najveći dio ratnoga pisma ispisan je kao privatni gest. *Pokazao je Glavašević da je poetika pisma koje ima misliti svoje vrijeme – etika. Gard iz kojeg se ne* zagleda *u „one prijeko", nego samo u sebe jer kako kažu stihovi Noisekunst Banda „Svatko mora biti svoj".* (Rem 1997: 21)

Pojam hrvatskoga ratnog pisma vezuje se, dakle, uz književna djela koja su nastajala tijekom ili poslije Domovinskoga rata. Njihov nastanak izravno je potaknut samim ratom te obrađuje teme vezane uz rat. Stoga nije čudno da i danas, dvadeset i jednu godinu poslije, još uvijek možemo iščitavati djela u kojima se provlači ratna priča; jer njegovi svjedoci, njegove žrtve i danas žive upravo svoju ratnu priču. Ona kao da nema kraja.

Književnost kao umjetnost iznikla iz života opisuje pojavnosti koje čine život. Književnost svojim sredstvima odgovara na ratnu zbilju, nudi vlastiti doprinos i odgovor. Djela hrvatskoga ratnoga pisma svjedoče o događajima koji su izmijenili kako pojedinačne ljudske sudbine, tako i sudbinu naroda u cjelini. I upravo iz tih razloga, dokle god ljudi budu imali potrebu ispričati bilo svoju ratnu priču, bilo koju drugu priču potaknutu ratom, moći ćemo govoriti o hrvatskom ratnom pismu.

4. Hrvatski vojnik u trku nosi dijete, Osijek, 1991., Foto: Marin Topić

5. S kao SMRT

Sve što se događa pretvara se u vijest, a život,
onaj sačuvani, još uvijek je najljepša vijest.
(Kirin, *Album*, str. 121)

SMRT. Nemoguće je govoriti ili pisati o ratu, a izbjeći motiv smrti. Ona se neprestano proteže i ma koliko god ju nastojali zaobići, nameće se sama po sebi. Usporedbe radi, ali one nešto ljepše, to je kao govoriti o obitelji, a zaobići motiv ljubavi.

Bez obzira radilo se o tekstovima nastalima devedesetih ili onih nastalih početkom trećega tisućljeća, motiv smrti nezaobilazno je prisutan. Smrt je zajednička nit svim tekstovima koji progovaraju o ratu. Suočenost sa smrću budi u ljudima osjećaje kojih nikada ranije nisu bili svjesni. Premda živimo da bismo umrli, svjesnost moguće i ne tako daleke smrti stavlja pred ljude nova iskušenja; živjeti misleći na smrt. Ipak, kada smrt pogađa djecu i kada se radi o djeci, stvari su znatno osjetljivije. U studenome 1991. godine, Sunčana Škrinjarić napisala je: *Dijete kada spozna SMRT prestaje biti djetetom. Zato u ratu ima puno ostarjele djece. Najgore je kada smrt zauvijek zastane u očima djeteta. Tome nema lijeka ni zaborava. S djecom se inače ne razgovara o smrti. To je nešto što se krije ili izbjegava. Ali u ratu protiv Hrvatske ona postaje dijelom djetinjstva. Djeca gledaju velikom, otvorenim očima SMRT. To je zločin što će se pamtiti.* (*Hrvatsko ratno pismo,* ur. Oraić Tolić 1992: 434) Djeca koja su tek postala svjesna života, suočena su sa smrću. Svakodnevno gledati i mirisati smrt postalo je pravo umijeće življenja. *Smrt je bila tu negdje, ni dva koraka udaljena, toliko smrti posvuda, a od svih njenih lica najbolnije je dječje.* (Nekić 2012: 7) Danas se pred ljude stavlja novi izazov – kako djeci govoriti o ratu i smrti. Na koji način pristupiti toj temi? Istina se mora doznati, ali sve u svoje vrijeme. Treba im reći onoliko koliko su tada spremni čuti. *Geler, šrapnel, kuglica, brži su od vaših misli i prekinut će grubo čak i najljepši djetinji san, kao onom šestomjesečnom djetetu u majčinom zagrljaju.* (Glavašević 2009: 7) Gledajući smrti u oči, ljudi iznova upoznaju sami sebe. U ratnim danima smrt je ponajprije predstavljala strah, ali ne malo puta i olakšanje. Smrt je tada predstavljala novi život, spas od onog tadašnjeg. *Jer strah je onaj osjećaj kojim se njeguje poštovanje, spoznaje vlastita vrijednost. Strah i nada uzajamno su povezani. Jer izgubiti nadu, znači izgubiti i strah.*

5. *Dijete poginulo u ratu. Srpski avioni tzv. JNA bombardirajući Slavonski Brod, pogodili su obiteljsku kuću u kojoj je poginulo petero djece i dvoje odraslih.*

A onda se više nema zbog čega živjeti. (Sablić Tomić 2011: 137) Ne, nije se odustajalo tako lako. Hrvatski ratnici, hrvatski narod, svatko na svoj jedinstven način, nastavili su se boriti, smrti usprkos: *On, naučen na bolest i smrt kao svakodnevicu, otvrdnuvši na bojištima na patnje svih onih koje ondje nije mogao spasit, zamrznuo je osjećaje za jednom kada završi rat – kad god to bude. On je profesionalac.* (Kardum 2007: 48) Može li se čovjek naviknuti na smrt? Kako je to kada smrt postane „domaća životinja"? Oni koji ne znaju, bolje da i ne saznaju. Neznanje, očito, nije uvijek tako loše niti nešto negativno: *Kada sad razmišljam o tome, često mi se čini da smo u to vrijeme mrtve jedino brojali, ne osjećajući ništa – mrtvi su bili obične recke, poput recki kada se igra „pišpil" – a ti detalji su činili da u poginulom vidimo običnog čovjeka koji nije imao sreće. Ne znam to bolje opisati, pokušat ću to pojasniti ovako: u vašoj blizini pogine čovjek kome ne znate pošteno ni ime. Vi u prvo vrijeme ne osjećate ništa, osim straha da se to moglo dogoditi i vama i nekog osjećaja praznine; bili smo oguglali poput kamena. I onda, ugledate recimo na tom čovjeku džemper koji mu je oplela žena, mater ili sestra i nešto se promijeni u vama. Pomislite na sve te kojima taj čovjek nešto znači, a koji u ovom trenutku razmišljaju o njemu kao o živom čovjeku. Prvo osjetite da vam pomalo nedostaje zraka, pa vam se polako počinje stezati grlo, pa nakon toga osjetite neku gorčinu: jednostavno smrt dobiva svoju uobičajenu dimenziju.* (Mlakić 2000: 82) Mnoštvo je odgovora, jednako koliko i svake smrti: *Dječaka kao da nikada nije ni bilo među nama. Bože,*

kako smo u tim danima olako prelazili preko smrti. Jednom sam s Kiflom pričao o tome. Dugo je razmišljao prije nego što mi je odgovorio. Polako je, dok je razmišljao, kao na usporenom snimku ubacivao metke u ispražnjene okvire. Na kraju je samo rekao: - Jebi ga, Jakove! Tako je to kad smrt postane domaća životinja. (Mlakić 2000: 52) Kako ne misliti na smrt kada ona izvire iz svakoga ugla, iz svakog pogleda... U svemu živome i mrtvome, očita je samo smrt. Kako održavati korak sa smrću? *Ovaj se zločin odvija pred vašim očima. Da, ali sada će reći, kao onaj seljak čija se njiva protezala uza samu ogradu Treblinke: „Znate, u početku je bilo grozno, ali navikli smo se.“ U tom smislu, prelazak s „Nismo znali“ na „Navikli smo se“ predstavlja korak koji pokazuje da se naša vjera u budućnost ne temelji na nadi da će svijet postati bolji, već na nadi da ćemo lakše podnijeti njegovu nesavršenost.* (Cvetnić 2009: 46)

Stoglavi đavao ušao je u spodobe koje uništavaju, iako tu ima i njihove braće i majki. U zakrvavljenim i pijanim očima ne razlikuju dijete od sijede glave, novorođenče od naoružana vojnika. Svi su ovdje u pustoši ucijenjeni i lovci na glave jedva čekaju da žrtve urone u smrt, ali prije toga u vrisak. (Nekić 2012: 60-61) Nisu umirali samo ljudi, umirali su i gradovi: *Čudno je kako se pretvorba nečega dobroga i harmoničnoga poput ljudskoga doma, uništi za tren oka, a potom se to uništenje prikaže kao oslobođenje.* (Nekić 2012: 7*)* Nemilosrdno se uništavalo sve; ljudski životi, obiteljske kuće, točnije domovi, povijest pisana tisućama godina.

- Šta, žestoka je na Srbe?

- Ma nije, nismo ni ona ni ja nešto bili, dok nije ovo počelo. Brige te ko je ko i šta je, dok te ne dira. Al onda su počeli dirat, pa tuć, i jebiga, proširilo se na sve ko gripa, jebo ih ja blesave... (Baretić 2006: 36)

Proširilo se kao gripa, a od gripe se treba liječiti, braniti od spodoba koje napadaju ničim izazvane. Ne dopustiti da te uništi.

Jer jer jer neka bude jasno: ja nisam prva započela. Mi nismo prvi započeli!

Da ponovim: više nitko i ništa nije na svom mjestu. Ni ljudi, ni predmeti: bicikl koji si ostavio u svom hodniku sada vozi tebi nepoznati klinac, auto ne vozi nitko jer ti je parkiran u kuhinji, dvosjed što ga otplaćuješ trune u polju, iz cipela ti u vrtu raste mrkva, lusteri ti vise na susjedovoj trešnji, skupa s košuljama i najboljim odijelom, ali zato su njegove svinje u tvojoj kupaonici, a i svi su crepovi s tvoga krova na njegovom tepihu, no on nije tu da te probode vilama i naplati štetu niti da igračke svog djeteta izvadi iz tvog bunara. A nema ni tebe, dragi

susjede. (Sajko 2006: 92) Stvari, predmeti, oni će se još nekako i prežaliti, kupiti nove, ostat će u našem albumu sjećanja. Ali zato ljudi... njih više nitko neće vratiti. Ne možemo kupiti novoga djeda, sina, majku, oca, brata, sestru. Zatim ostaje samo gorčina i ljutnja i gorčina pa opet ljutnja. I pitanje. Zašto?

Zapravo, shvaćamo s užasom – grad kakav mi poznajemo, onaj naoko nepromjenjiv raspored trgova i ulica u kakvom smo odrasli, samo je jedna konvencija, običan komunalni dogovor, promjenjiv kao što su promjenjivi svi dogovori. I tako razabiremo da naša slika svijeta sazdana iz onoga prepoznatljivog crtovlja gradskoga plana, koje predstavlja kostur naših biografija, ovdje, u suhim petruševačkim rastokama, ne vrijedi ništa, ni koliko stari štednjak bačen u prisavsku šikaru, punu mladih fazana. (Cvetnić: 2009: 129-130) Pitanje je to na koje ćemo teško dobiti smisleni i zadovoljavajući odgovor. Ipak, nije rješenje ne pitati se. To jednostavno ne bi bilo u ljudskoj prirodi. A što se više pitamo, odgovora je sve manje. Naposljetku, preostaje samo moliti: *...nemoj pucati. Zavodim te svojim strahom domaće životinje. Tanja sam od oružja koje držiš u rukama. Sitnija sam od metka kojim me namjeravaš ubiti. Ne grizem i ne otimam se, već ti tepam i gugućem i grlim svojim bijelim krilom. Nemoj pucati, ja sam golubica mira, ali sam od gladi pojela masline zajedno s grančicom.* (Sajko 2006: 27) Inat i ljubav pobjeđuju strah. Ljubav prema gradu dobiva novo obličje; sve u ratu dobiva novo obličje. Ljudi, ulice, klupe kao da se počnu gledati nekim drugim očima: *Kao da se cijeli grad pretvorio u ranjenu, od vlastitih ostataka spletenu osobu smrvljena spljoštena lica, razvalinu smradne utrobe koja isparava akumulirane vonjeve iz slomljenih cijevi – izmiješani zadah zahoda, kuhinjskih naslaga, oznojene posteljine, trulih ostataka nekad punih smočnica. I to je jedan od mnogih mirisa smrti.* (Nekić 2012: 9) Ubiti grad. Koje li zadovoljštine u tome? Kojega dobra? *... jer po ulicu se ne može doći sa streljačkom vodom i onda ju poslije, mrtvu, zakopati na neznanu mjestu. Po njezinoj se plaveti oko rupa od metaka sad rastvaraju latice od hrđe posvuda prosipajući pelud vlastite smrti. U jednom trenutku (rat već bijaše završio) ploča se nađe na zemlji, pokrivena travom, stade ubrzano hrđati, slova iščezavaju, netko se sagne, pažljivo obriše ploču, ponese sa sobom, u dvorištu ju odloži pokraj zida kuće „dok se ne vidi što će biti s ulicom" jer sve se još jednom grčevito mijenja...* (Kirin 2001: 13) Nismo ni znali koliko ljubavi možemo imati prema nekom gradu! *Zalutali, izgubljeni fragmenti: sva mjesta u kojima se očitovala Božja prisutnost redom su umirala. Po svemu je sipio prah, onaj u kojem je sadržan i tvoj prijatelj i prijatelji drugih prijatelja, preko svih stvari navuklo se sivilo, rahlo tijelo mrtvih poleglo je po*

cijelom gradu. Nema više grada. (Kirin 2001: 10) O ljubavi prema jednome gradu nešto najljepše napisao je Siniša Glavašević[8].

6. Nakon tri mjeseca borbe, Vukovar je 18. studenoga 1991. pao u srpske ruke

Priča o gradu

Odustajem od svih traženja pravde, istine, odustajem od pokušaja da ideale podredim vlastitom životu, odustajem od svega što sam još jučer smatrao nužnim za nekakav dobar početak, ili dobar kraj. Vjerojatno bih odustao i od sebe sama, ali ne mogu. Jer, tko će ostati ako se svi odreknemo sebe i pobjegnemo u svoj strah? Kome ostaviti grad? Tko će mi ga čuvati dok mene ne bude, dok se budem tražio po smetlištima ljudskih duša, dok budem onako sam bez sebe glavinjao, ranjav i umoran, u vrućici, dok moje oči budu rasle pred osobni porazom?

Tko će čuvati moj grad, moje prijatelje, tko će Vukovar iznijeti iz mraka?

[8] Prvotna zamisao bila je u ovome dijelu ubaciti tek koji citat. Međutim, jednostavno ju moram cijelu citirati. Jer izdvojiti tek jedan njen dio, bilo bi kao izostaviti jedan dio grada. Jer grad – to smo mi.

Nema leđa jačih od mojih i vaših, i zato, ako vam nije teško, ako je u vama ostalo još mladenačkog šaputanja, pridružite se. Netko je dirao moje parkove, klupe na kojima su urezana vaša imena, sjenu u kojoj ste istodobno i dali, i primili prvi poljubac – netko je jednostavno sve ukrao jer, kako objasniti da ni Sjene nema? Nema izloga u kojem ste se divili vlastitim radostima, nema kina u kojem ste gledali najtužniji film, vaša je prošlost jednostavno razorena i sada nemate ništa. Morate iznova graditi. Prvo svoju prošlost, tražiti svoje korijenje, zatim svoju sadašnjost, a onda, ako vam ostane snage, uložite je u budućnost. I nemojte biti sami u budućnosti. A grad, za nj ne brinite, on je svo vrijeme bio u vama. Samo skriven. Da ga krvnik ne nađe. Grad – to ste vi. (Glavašević 2009: 14)

O smrti koja hara nastojalo se obavijestiti mnoge. Međutim, činilo se kao da odgovora nije bilo. I unatoč brojnim vapajima i molbama, svatko je ostao sam sa svojom smrti: *I bolje je tako: mogu samo zavapiti kao onda: Javi svima! Ovdje strašno zaudara na smrt. Nema vode osim za piće, rane su stare, a pristižu nove, vonj im je silan i uvlači mi se u modru bolničku kutu , u nozdrve, u kožu. Dovoze jednooke, bezruke, beznoge, s nekoliko metaka u tijelu, onda ih polegnu u krevete ili na pomoćne ležajeve na podu, da bi nesretnici uzdisali i zvali majke: majko, mama. Još uvijek mislim da ćemo se izvući.* (Nekić 2012: 62) Nada umire posljednja. I kada je sve drugo mrtvo, kada više nema života, ipak ostaje nada. *A Marija je možda tek želja, nestvaran lik, mašta. Marija je skriveni put u san. Ona je pojam nade da će sutra biti kao jučer. I premda smo svi svjesni da se to neće dogoditi, opet nam je Marija potrebna, ako ne za ljepši život, onda za bolju i ljepšu i mirniju smrt.* (Glavašević 2009: 11) Jer čovjek prepušten jedino samome sebi te sebi sličnima mora pronaći još toliko snage i pronaći onaj vlastiti mir; bez obzira što nosi idući sat, što nosi sutra. *Cijela se Europa pretvorila u monarhiju i klanja se kraljici Šutnji. Odvraća glavu. Nada se brzoj smrti nenaoružane žrtve. Stoga joj brani dopremu oružja. Uši su gluhe, oči slijepe.* (Nekić 2012: 26) Cijeli ljudski rod kriv je za nehumanost, za rat. *Svijet već pritišće svojom surovom verzijom u kojoj nema mjesta za smijeh. Zato iskaži osmijeh prezira prema neprijatelju, prema podređenima, prema cijelom svijetu. Isplazi jezik. Ma jezičinu. Neka to bude ciničan osmijeh. Osmijeh samoće spram galame i rulje. Jedino se u tome krije nada.* (Kirin 2001: 90) Kućo, ti topla pobjeda čovjekova! *Odavno nije bio ovdje; opet – kao da je bio jučer. Promiču srušene zapaljene kuće; ljudi se nisu vratili. One još čekaju. Samo se pokoja doima živom: iz nje tanušno vijuga dim, iz prozora dopire svjetlo. Po svemu drugome mrtva je i ona – izbrazdani, izrešetani zidovi, dvorišta bez djece. Iza zidova tužne starice u crnini. Misli li netko o kućama koje izdišu?* (Kardum 2007: 187) Kuću rastače vrijeme, ali svjedoci smo da i vrijeme ipak čini

svoje: ... *otac će se prije konačnog pada Petrinje još nekoliko puta uspjeti prevesti preko kupskog mosta i otići do kuće. Niti jednom ne zaključa vrata. To će reći: „otišao sam, ali vraćam se odmah*... (Kirin 2001: 121)

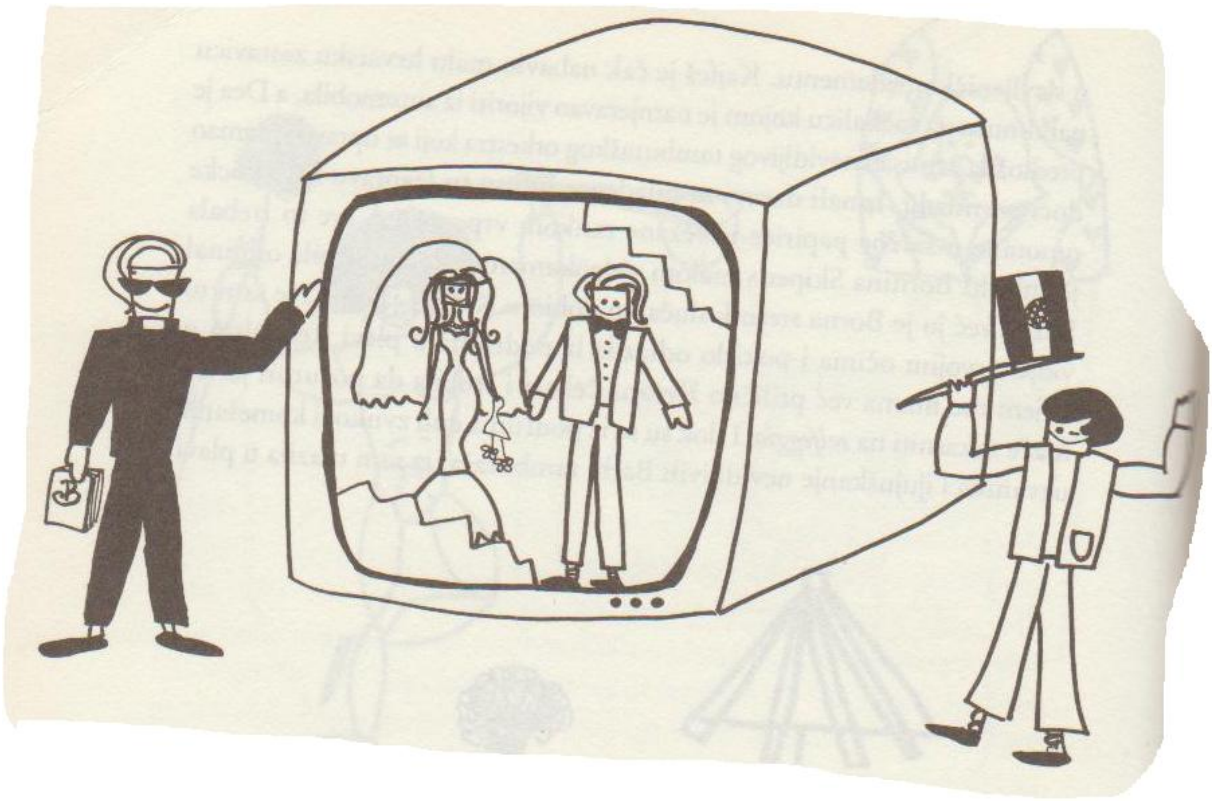
6. H kao HUMOR

Humor i priča o ratu?! Ipak da. Možda je to dio onoga ruba o kojem se govori.

U djelima nastalima nakon rata, a koja govore o ratu, u onim djelima koja su nastala nakon potrebne određene vremenske distance, možemo govoriti o dozi humora. Prije svega, crnog humora koji se tematski vrti o ozbiljnim ili jezivim temama, a rat (naročito onaj koji se osjeti na vlastitoj koži) svakako je jedna od takvih tema.

Prvo tu gutaš s tim jebenim kartama, sad sereš da će neko sutra popušit... I ja se zajebajem? Uostalom, boli me kurac, pa koga nanese... Neće biti ni prvi ni zadnji. Ovo i je vrime pušača: filter time. (Mlakić 2000: 50) Da nije ozbiljno, bilo bi smiješno. Ironiziranjem situacije u kojoj se nalaze (a što je vidljivo i na ovome primjeru) ljudi lakše prihvaćaju stanje u kojem se nalaze, lakše prihvaćaju svijet i njegovu nesavršenost. Svijet koji, ako već i nije savršen, može barem biti smiješan. Humor je uvelike dobrodošla dimenzija u tematiziranju ratne tematike i to s distance koja je prolaskom vremena mogla biti uspostavljena. Oblikovanjem dijaloških situacija, govornim karakteriziranjem, dočaravanjem atmosfere vrsni autori oblikuju svoju tragikomičnu (ratnu) priču. O tragičnim stvarima i situacijama progovara se na komičan način. Ono tragično s jedne i komično s duge strane, čine savršenu cjelinu. Poput priče o odrastanje s jedne strane i surovosti rata s druge strane. Dakako, doza humora i ironije prisutna je samo u tragovima. Ne ismijava se niti ironizira sam rat kao takav; ono smiješno u pojedinim je situacijama u kojima se čovjek nalazi: *Moje stvari su, iako ni mama ni tata za njih nisu znali, isto bile spremne. U koferić na Štrumfove spremila sam svoju najvredniju pokretnu imovinu, najvažnije stvari koje sam na smaku svijeta htjela imati uza se. Jer, ako bomba pogodi baš našu zgradu i sve postane zgarište iz kojeg će mjestimice sukljati vatra i crni dimovi, život neće izgubiti smisao ako čitava ostane moja Barbi u svom kričavo roza kompletiću s malim fluorescentnim limunima, ananasima i bananama, roza – zelenom torbicom u obliku lubenice, sunčanim naočalama te otvorenim štiklicama koje najbolje pristaju uz tu kombinaciju. I ako se, naravno, pri tom ništa loše ne dogodi bilo kojem članu moje obitelji, rodbine i prijatelja iz razreda i ulaza. Ostaviti Barbi na milost i nemilost granatama značilo je biti hazarder, a sama je Barbi bila tek jedan dio mog malog ratnog nesesera.* (Kolanović 2008: 15) Humor je također i jedan od načina da se prevlada turobnost hrvatske ratne, postratne i tranzicijske zbilje: *Ne sjećam se ničega, kako je počelo. Samo neki bljeskovi. Otvoreni prozori u stanu, gusto ljetno poslijepodne, pomahnitale žabe s Vuke. Provlačim se između dvije fotelje i pjevušim – „Ko to kaže ko to laže Srbija je mala“. – Tata*

zatvara novine, i okreće se prema meni, osjećam njegovu nervozu. – Šta to pjevaš? – pita me. – Pa ništa, čula sam od Bore i Danijela. – Da te više nikad nisam čuo, jel` ti jasno? – Dobro, ćale. – Ja sam ti tata, a ne ćale, pička mu materina! (Simić Bodrožić 2010: 5) Istina, sada nam ovo može biti smiješno i ironično, ali prije točno dvadeset i jednu godinu nije bilo razloga za smijanje. Upravo zbog vremenskoga odmaka od dvadeset i jedne godine, to je sada moguće jer nema više smrtno ozbiljne situacije. Roman Davora Špišića *Ples s mladom* uključuje poznate i još nerazjašnjene događaje iz 1991. u kojem se *crni humor utapa u atmosferi panonske depresije* [9]. Vještim oblikovanjem dijaloških situacija i govornim karakteriziranjem ova višestruko slojevita priča nudi i dozu ironije. Ona je više ili manje vezana za neka (uoči)ratna vremena:

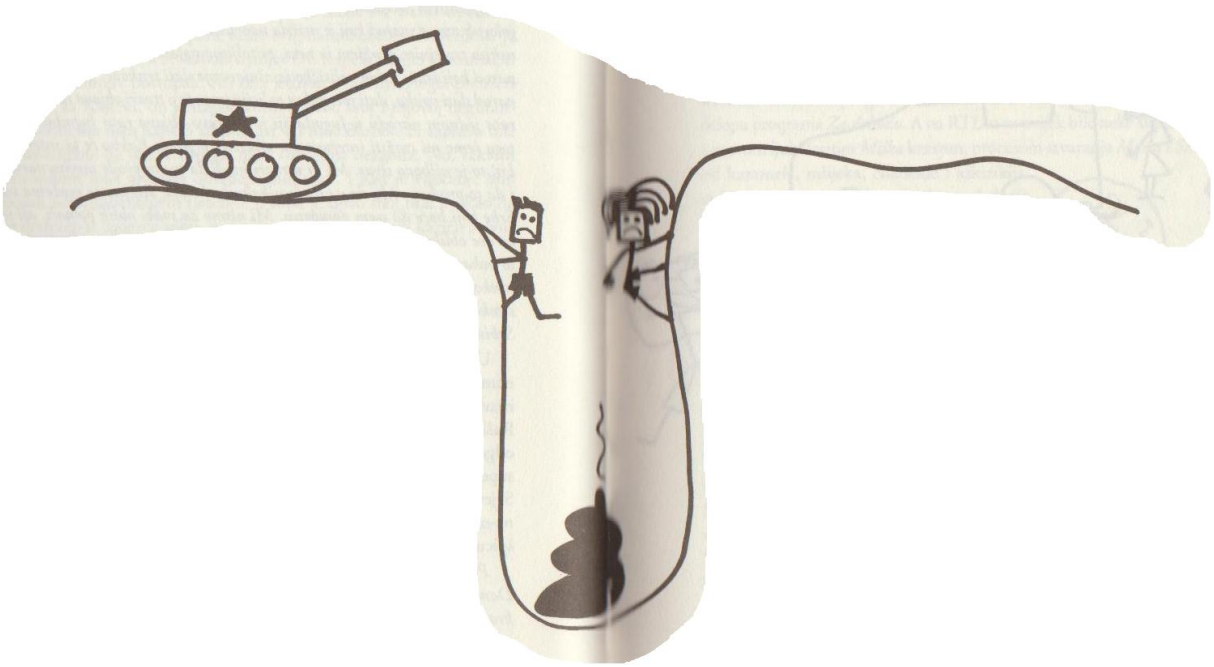
6. *Sloboština Barbie, ilustrirala Maša Kolanović*

By the way, što se tiče tih košuta ja sam se baš idiotski derao kad sam prvi put gledao Bambija. Imao sam tri godine. Bokica mi je, za vrijeme projekcije, stalno morala brisati suze. Uvjeravala me da je Bambijeva mama besmrtna i da Bambi nikako neće ostati siroče. Vladimir je na sve to prezrivo odmahivao i pilio da me može bit sram, da gdje mi je muškost,

[9] Špišić, Davor. 2006. *Ples s mladom.* Grafički zavod Hrvatske. V. B. Z., Zagreb.

da on svojedobno ni suze nije pustio, a sam – samcat je išao gledat Bambija u kino Doma JNA. I još je natjerao Bokicu da me, kasnije kod kuće, detaljno upozna s avanturama stanovitog Pirga. Pa da vidim što je lane a ne to uvozno. Samo tri godine kasnije od tog sudbonosnog susreta s Pirgovim očima, sjećam se starog kako, posivjele face, upada u moju sobu. Metodički pretražuje police i odnosi neke knjige. Među njima i Pirga. Sjećam se ko danas. Iako ništa nisam razumio. Zašto taj kućni knjižničar odnosi moje knjige. „Dosta su partizanske kurvetine trovale našu djecu", govorio je dok je trpao knjige u velike, crne kese za smeće. „E, neće više. Nikad." (Špišić 2006: 23)

Nemalo puta svjedočili smo ratnim pričama, onim nenapisanima, onima koje se redovno, s vremena na vrijeme moraju ispričati kako se ne bi zaboravile. Priče s ratišta, pričane od onih koji su sudjelovali i na sreću preživjeli, također su (između ostaloga) priče na koje se danas možemo nasmijati. Kada prođe određeno vrijeme i neke stvari sjednu na svoje mjesto, s određenim odmakom situacije se sagledavaju s raznih strana. A u ljudskoj je prirodi u svakom zlu naći nešto dobro. Pišući o običnosti i anonimnosti smrti, o dramatičnosti smrdljivih čarapa i ostalih vojničkih vonjeva, Cvetnićev crni humor postaje hermetičan. *Njegov izričaj o ratu je bez patetike, emotivnost bez sentimentalnosti, posjeduje sposobnost naizmjeničnog pogleda iz različitih perspektiva, nagle izmjene očišta, uživljavanja i ironije.* (Kolo 3/1998: 515)

7. Sloboština Barbie, ilustrirala Maša Kolanović

Humor u tematiziranju ratne tematike javlja se kao obrambeni mehanizam. Na taj se način savladava strah od mogućnosti ponavljanja sličnih ili jednakih događaja i nevolja. Stvara se zaliha pozitivne energije koja omogućava svakom čovjeku da krene dalje, da upozna nove putove, otvori svoje srce i novu, još neispisanu stranicu svoga života u kojoj će, nadamo se, biti što više lijepih trenutaka kojima će se moći smijati od srca. Bez one ironične zadrške koja će podsjećati na neke nemile događaje.

7. PRIČAM TI PRIČU...[10]

Rat ti je jednostavna stvar; to ti je ko kiša,
čekaš da stane i gledaš da što manje pokisneš.
Nema tu, bolan, puno filozofije.
(Mlakić, *Kad magle stanu*, str. 93)

…ili zaključak prije zaključka. Kraj jedne priče o ratu, ali ne i rata. Ostao je još svima onaj rat koji svatko vodi sam sa sobom. Onaj tihi rat u kojem čovjek ipak ne odustaje od svih traženja pravde i istine niti od sebe sama: *Znam da sve to jest iluzija – vrijeme na kraju uvijek tako razgoliti ratove da mu ne pomaže ni naše uporno sjećanje kako smo u njima ostavili onaj najbolji dio sebe – ali znam i to da više nikad neću biti tako blizu mogućnosti da u tu iluziju povjerujem. Zbog toga bih u ovome ratu htio ostati do samoga kraja. Jedino me ponekad strah da taj kraj, kad jednom dođe, uopće neću primijetiti.* (Cvetnić 2009: 95) Rat je stvarnost koju još uvijek živimo. Stvarnost u kojoj brojimo mrtve. Stvarnost u kojoj tražimo nestale. Stvarnost u kojoj nitko nije odgovarao za počinjene zločine. Stvarnost u kojoj se ubijaju branitelji. Stvarnost u kojoj srpski i hrvatski učenici idu u različite školske smjene. Puno je stvarnosti... *Škola je, dakle, još uvijek tu, u krhotinama, prošupljena krova, sa zidovima sa kojih je otpala žbuka, s tri tenkovska pogotka u ime škole, ali s identitetom koji se još uvijek čita u destruiranom tekstu: -ŽAVNA –NA ŠKOLA. (Nedostaje: DR- i OSNOV, veseli glasovi unutar škole, ono troje na puteljku, lišće na okljaštrenom boru u bivšem cvijetnjaku, spomenik žrtvama fašizma, itd.) Međutim, svako malo otpadne neko slovo – Ž, A, V... sve do trenutka kad se više nema što zabilježiti.* (Kirin 2001: 113) Ratovi čine svoje, kao i vrijeme. Trgajući za vlastitim identitetom, onim nasilno razrušenim, ljudi se često izgube; ponestane im snage i motiva.

Danas zna: ljudi tragaju za vlastitim postojanjem koje su negdje izgubili živeći tuđe živote. Oni sami plaćaju drugima da žive njihov – za to nemaju vremena. Plaćaju drugom da se igra s njihovom djecom, da šeće s njihovim psom, da njeguje i bere njihovo cvijeće. Plaćaju nekom da uveseli njihovu djetetu rođendan, oni čekaju ispred. Daju novac da netko umjesto njih čestita rođenje, vjenčanje, diplomu; dodaju koliko treba ako umjesto njih smisli i tekst, ali posebno dirljiv, kao da su ga baš oni izrekli. Jedu hranu koju prave i pakiraju strojevi, na

[10] Nije uopće lako pisati priču o ratu, a ne ispričati onu vlastitu. Ipak, morat će ostati neispričana, barem ovom zgodom. Uostalom, čini mi se da je ona ipak ispričana, jer ovo je ipak kraj jedne Priče o ratu... Ma, nije ni bitno.

njima piše „bakini medenjaci“. Ne usude se na svom travnjaku igrati loptom, ako se malo više opuste, mogao bi se pokidati. (Kardum 2007: 102)

Svjedoci smo raspršenosti vlastite osobnosti i osobnosti bližnjih. U potrazi za vlastitim „Ja“ i susretu s „Drugima“ još uvijek nije jasno tko je zapravo tko: *Jednom je upoznao čovjeka koji je pričao – mogu uzgojiti mrkvu s okusom luka, kupusa, breskve, čokolade, čega hoćeš, samo ne mogu uzgojiti mrkvu s okusom mrkve. Koliko truda oko imitacije života.* (Kardum 2007: 101)

8. ZAKLJUČAK

> *...kao da njezine jednostavne, pomalo istrošene rečenice*
> *žele reći kako je o ratu teško reći nešto novo i smisleno –*
> *ljepota pisanja sadržana je u promašajima toga istog pisanja.*
> (Kirin, *Album,* str. 16)

U analizi djela nastalih u ratu i o ratu, jedno je uvijek isto: priča o ratu. Priča je to koja se, iz različitih perspektiva i na nešto drugačiji način uvijek priča o istim događajima i o istim ljudima. Priča je to koja nema kraja i koja će se uvijek iznova moći pričati.

Hrvatsko ratno pismo s početka devedesetih godina donosi živu sliku onoga što se događalo *upravo tada i upravo tamo*, dok nam se u prostor hrvatske proze dvadeset prvog stoljeća uvlači narativni krug priča o Domovinskome ratu. Proznim tekstom provjeravaju se pojedinačne ratne sudbine jer je rat još uvijek zbilja onih koji su ga osjetili na vlastitoj koži i vidjeli vlastitim očima. Stoga, dokle god bude onih koji imaju potrebu ispričati svoju ratnu ili (post)ratnu priču, moći će se govoriti i o hrvatskom ratnom romanu.

Proučavajući, promišljajući i pišući priču o hrvatskome ratnome pismu, odnosno o hrvatskome ratnome romanu; o onome autobiografskome u pojedinim djelima, motivima koji se javljaju kako u djelima nastalima početkom devedesetih i koja su nastala u vrijeme ratnih zbivanja, tako i u djelima koja su nastala nakon određenog vremenskog odmaka, a govore o ratu – moglo bi se reći da, iako su različiti jezik i način na koji se progovara o ratnim zbivanjima i suočenošću sa smrću, priča o ratu uvijek ostaje to. Priča o ratu, ali ispričana na neki drugačiji način.

Suvremena priča o ratu odmaknula se od ratne zbilje. Od dokumenta jednog vremena priča o ratu došla je do ruba: ruba u kojem čovjek traži samoga sebe, ali i druge; obavijena crnim humorom. Tako je priča o ratu, ona koja se priča danas, obukla drugačije, novo ruho i nudi nam se kao pismo protiv katastrofe zaborava.

9. Plakat „Rat je stvarnost koju živim“, Nada Škrlin, Zagreb, 1991., Foto: Ivana Mora - Asi

9. LITERATURA

1. Cvitan, Grozdana. 2002. *Od čizama do petka: (d)opisi rata.* Stajer - graf, Zagreb.

2. *Hrvatsko ratno pismo.* 1992. Ur. Oraić Tolić Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

3. Matanović, Julijana. 2004. *Od prvog zapisa do „povratka u normalu“.* Sarajevske sveske br. 5 (www.sveske.ba)

4. Nemec, Krešimir. 2003. *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine.* Školska knjiga, Zagreb.

5. Pogačnik, Jagna. 2002. *Backstage: Književne kritike.* POP & POP, Zagreb.

6. Pogačnik, Jagna. 2006. *Proza poslije Fak– a.* Profil, Zagreb.

7. Pogačnik, Jagna. *Usponi, padovi i konačno dobri radovi.* (www.matica.hr)

8. Pogačnik, Jagna. 2006. *Novi hrvatski roman.* Sarajevske sveske br. 13 (www.sveske.ba)

9. Rem, Goran. 2010. *Poetika buke - Antologija slavonskog ratnog pisma.* Privlačica i Riječ, Vinkovci.

10. Rem, Goran. 1997. *Slavonsko ratno pismo.* Knjižnica Neotradicija, Osijek / Slavonski Brod / Vinkovci.

11. Sablić Tomić, Helena / Rem, Goran. 2003. *Slavonski tekst hrvatske književnosti.* Matica Hrvatska, Zagreb.

12. Sablić Tomić, Helena. 2002. *Intimno i javno - Suvremena hrvatska autobiografska proza.* Naklada Ljevak, Zagreb.

13. Sablić Tomić, Helena. 2008. *Hrvatska autobiografska proza – Rasprave, predavanja, interpretacije.* Naklada Ljevak, Zagreb.

14. Sablić Tomić, Helena. *Tema: Domovinski rat.* (www.hrvatskiplus.org)

15. Zlatar Violić, Andrea. *Proza devedesetih: mehanizmi književnog i kulturnog pamćenja.* (www.hrvatskiplus.org)

ČLANCI U ČASOPISIMA:

1. Primorac, S. *Žigovi ratne zbilje.* Ladin, Ilija. *Gospodin Mo.* Švob, Tvrtko. *Milenijski ratovi mržnje*. Ivanković, Željko. *700 dana opsade.* Horozović, Irfan. *Bosanski palimpset.* Jergović, Miljenko. *Karivani.* Mehmedinović, Semezidin. *Sarajevo Blues.* Zagreb, 1995. (prikaz) // Erasmus: časopis za kulturu demokracije / glavni i odgovorni urednik Slavko Goldstein. 15/1996.

2. Kolo: *Ratni roman.* 3/1998.

3. Rem, Goran, *Postoji samo privatna gesta* // Fluminensia: časopis za filološka istraživanja (glavni i odgovorni urednik Diana Stolac). – 8/1996.

IZVORI:

1. Baretić, Renato. 2006. *Pričaj mi o njoj.* AGM, Zagreb.

2. Cvetnić, Ratko. 2009. *Kratki izlet.* Mozaik knjiga, Zagreb.

3. Fabrio, Nedjeljko. 2004. *Smrt Vronskog. Deveti dio „Ane Karenjine" Lava Nikolajeviča Tolstoja.* Katarina Zrinski, Zagreb.

4. Glavašević, Siniša. 2009. *Priče iz Vukovara.* Tiskara Soldo. Ogranak Matice hrvatske Vukovar.

5. Kardum, Aleksandra. 2007. *Spavaš li?* Disput, Zagreb.

6. Kirin, Miroslav. 2001. *Album.* Vuković&Runjić, Zagreb.

7. Kolanović, Maša. 2008. *Sloboština Barbie.* Grafički zavod Hrvatske, V.B.Z., Zagreb.

8. Mirković, Alenka. 2011. *Glasom protiv topova. Mala ratna kronika.* Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.

9. Mlakić, Josip. 2000. *Kad magle stanu.* Biblioteka 90 stupnjeva, Zagreb.

10. Nekić, Nevenka. 2012. *Jean ili miris smrti.* Udruga dr. Ante Starčević – Tovarnik, Zagreb – Tovarnik.

11. Sajko, Ivana. 2006. *Rio bar*. Meandar, Zagreb.

12. Simić Bodrožić, Ivana. 2010. *Hotel Zagorje.* Profil, Zagreb.

13. Špišić, Davor. 2006. *Ples s mladom.* Grafički zavod Hrvatske, V. B. Z., Zagreb.

INTERNETSKE ADRESE:

1. http://www.hrvatskiplus.org.

2. http://www.matica.hr

3. http://www.sveske.ba

4. http://www.braniteljski-portal.hr

5. http://www.hrsvijet.net

6. http://www.hrvatskiglas-berlin.com

7. http://www.ljubuski-online.info

8. http://www.bswireless.hr